

Ірина Мамінова,

заст. директора з наукової роботи

Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої

Значення «Туркестанського альбому», укладеного О. Л. Куном, для вивчення історії Туркестанського краю

Характеризуючи фонд рідкісних видань Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої, автор особливу увагу приділяє «Туркестанському альбому», зокрема ініціаторам створення та укладачам цього унікального раритету. У статті наводиться детальний опис альбому.

Національна бібліотека Узбекистану імені Алішера Навої (НБУ) є державним книгозховищем, що забезпечує постійне збереження безцінних зібрань рідкісних і стародавніх видань, особливо національної продукції, документної письмової спадщини, має унікальні за повнотою та змістом колекції східних літографій, перших туркестанських газет, часописів, монографій і наукових публікацій з історії Туркестанського краю періоду XVIII–XIX ст.

На сьогодні фонд відділу рідкісних і рукописних видань бібліотеки становить близько 16,0 тис. примірників. Це найбільш цінні стародавні східні, середньоазіатські, західноєвропейські і старослов'янські видання. Серед них особливе місце посідає «Туркестанський альбом».

Зробимо стислий огляд історії створення цього унікального видання, коротко охарактеризуємо його зміст, оскільки, як писав Є. К. Бетгер, розгляд подібних раритетів завжди повчальний. Одному він дає матеріал для наукового дослідження, другого знайомить з культурним минулим народів, а третього просто стимулює до роздумів¹.

У травні 1871 р. перший генерал-губернатор краю і командувач округу, генерал-ад'ютант Костянтин Петрович Кауфман видає наказ № 87, який передбачає організацію робіт з упорядкування фотографічного альбому, «що мав на меті охарактеризувати побутове життя осілого і кочового населення Туркестанського краю» (Туркестанські відомості. 1871, № 19, 7 червня). Альбом повинен був «наочно подати: а) минуле життя краю в збережених давніх

пам'ятках (археологічна частина); б) сучасне життя населення – типи, вірування, обряди, звичаї, житла, костюми і види заселених місцевостей краю (етнографічна частина); в) культуру країни в промисловому і технічному сенсі (промислова частина); г) рух росіян у Туркестан, згрупувати в одне ціле види місцевостей, де доводилося застосовувати російську зброю, і портрети тих діячів, що були першовідкривачами шляху у Середню Азію (історична частина)»². Згідно з вищенаведеним розпорядженням, роботу над альбомом К. П. Кауфман доручає своєму підлеглому, титулярному раднику Олександровичу Куну (1840–1888). При ньому (Куні) «повинен перебувати фотограф з інструментами й іншим казенним майном... Фотографічні роботи п. Кун має виконувати на вулицях, базарах і площах міст, в аулах та кочовищах, і в округах отих». Далі в згаданому наказі йшлося про надання всілякого сприяння з боку посадових осіб краю в проведенні зазначених робіт, була виділена охорона з числа козаків.

Ім'я О. Л. Куна заслуговує спеціальної уваги, адже, за словами О. Ю. Якубовського, він був «неабияким орієнталістом свого часу». Народився Олександр Кун 1840 р. у сім'ї вчителя (колезького асесора). У 1865 р. закінчив факультет східних мов Петербурзького університету зі ступенем кандидата з арабо-персько-турецького розряду. У листопаді 1867 р. О. Л. Кун після служби в Оренбурзі був направлений у розпорядження Туркестанського генерал-губернатора. Тут він виконував різні доручення наукового й адміністративного характеру. Зокрема, вів пошуки залишків бібліотеки Аміра Тимура, зібрав відомості про придбаній у Самарканді «Коран Османа», у Зарафшанському окрузі проводив наукові дослідження етнографічного, історичного, статистичного характеру тощо.

¹ Бетгер, Е. К. Старинные и редкие книги, принадлежащие Государственной Публичной библиотеке УзССР // Библиотечноеведение Узбекистана: сб. статей, посвященных 100-летию со дня рождения Е. К. Бетгера. – Ташкент, 1989. – С. 80–112.

² Туркестанские ведомости. – 1899. – № 36.

В багатогранній діяльності О. Л. Куна його роботу над «Туркестанським альбомом» слід відзначити особливо, «оскільки закінчений упорядкуванням у 1872 р. унікальний «Туркестанський альбом» й дотепер не втратив свого наукового значення»³.

До упорядкування фотографічного альбому, крім О. Л. Куна, що виконував всю технічну роботу і відповідав за археологічні та етнографічні відділи видання, були залучені М. І. Бродовський (промисловий відділ) і М. А. Терентьев (історичний відділ).

Видатний вчений, історик, краєзнавець, бібліограф Б. В. Лунін у своїй книзі «Середня Азія в дореволюційному і радянському сходознавстві» відзначає, що О. Л. Кун «був зайнятий, за дорученням Кауфмана, упорядкуванням «Туркестанського альбому» для того, щоб поступово «довести його до того досконалого і закінченого вигляду, у якому перебуває відомий індійський альбом (unisa)»⁴. У процесі роботи над виданням Олександр Людвігович ближче познайомився з побутом і життям місцевого населення так званого російського Туркестану. Він одним із перших приділив особливу увагу питанням освіти, роботі місцевих (тубільних) шкіл, опублікував низку статей з цих проблем на сторінках «Туркестанських відомостей».

Отже, видання має вигляд фотографічного альбому з видами Туркестанського краю. Воно складається з чотирьох частин: етнографічної, археологічної, промислової та історичної. Сам О. Л. Кун писав: «Альбом цей подає наочну панораму культури Сир-Дар'їнської області Заравшанського округу». Альбом містить 447 картонок з 1262 розфарбованими малюнками, фотографіями і становить, за словами М. В. Дмитровського – одного з перших дослідників цього видання, «найбільшу художню рідкість, якою можуть похвалитися тільки три бібліотеки в Росії – Імператорська Публічна, Академії і Туркестану»⁵.

Зміст «Туркестанського альбому» М. В. Дмитровський докладно описав у своїй публікації, що побачила світ у «Туркестанських відомостях» 1899 р. у № 36. Наведемо цей опис. Сподіваємося, що він зацікавить читачів.

У першому томі (археологія), що включає 16 картонок з архітектурними кресленнями мечетей, медресе і мавзолей, 118 картонок із 312 фотогра-

фічними знімками і 21 картон із 47 розфарбованими малюнками, є такі види⁶:

1 (1). Руїни могили киргизького святого Хор-Хут біля Форту № 2.

2 (2). Руїни Саурана у Туркестанському повіті.

3–7 (18). Місто Туркестан. Мечеть шейха Ахмеда Яссаві, побудована у 1404 році.

8–9 (4). Місто Ура-тюбе. Мечеті і медресе.

10 (2). Рават Белгер-бека (у Чимкентському повіті) і мазар святого Шейхантаура в Ташкенті.

11 (1). Руїни Мурза-рабата у Голодному степу.

12 (1). Медресе Кокаль-таш у Ташкенті.

13 (1). Мазар шейха Маслахатдіна у Ходженті.

14–15 (3). Ілан Утінська ущелина.

16 (4). Напис на скелі в Ілан Утінській ущелині. Руїни Мурза-рабата у Голодному степу. Місцевість старого Ходжента.

17–18 (5). Мусульманські святині в м. Ургут і кишлак Дагбін. Самаркандські старожитності.

19–70 (135). Хазраті Шахі-Зінда, усипальниця Тимурідів. Мечеть над могилою святого Куссама-ібн-Аббаса, побудована у 1360 році, і мавзолей при ній.

71–84 (31). Соборна мечеть (Джамі) і медресе Бібі-Ханим.

85–86 (1). Мавзолей Гурі-Бібі Ханім, дружини Тимура.

87–99 (33). Медресе Шир-Дар, побудоване у 1648 році.

100–107 (18). Медресе Тиллякарі, побудоване у 1648 році.

108–115 (24). Медресе Улугбека.

116–123 (22). Мавзолей Тимура (Гур-емір).

124–126 (2). Мавзолей святого шейха Бурханетдіна («Рух-Абад» і «Ак-Сарай»).

127–128 (2). Медресе Шибані-хана і мавзолей Коскунчі-хана.

129–132 (5). Мавзолей шейха Нуредіна-башира і палац бухарських емірів «Кок-таш».

133–134 (2). Соборна мечеть Намазга.

135–137 (5). Мавзолей ходжі Абду-Деруна і руїни літнього палацу Тимура («Ішрат-Хане»).

138–147 (25). Мечеть Ходжі Ахрара і медресе Надир-Диван-бегі.

148–150 (3). Мечеть ходжі Абу-Біруна.

151–153 (3). Мазар Чупан-ата і мости Шадман-Малік і Чаар-Мунор.

154–155 (6). Кургани на околицях Самарканда.

У другому томі (історичному), що складається з 13 картонок (розфарбованих) планів облог, штурмів

³Лунин, Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. – Ташкент: «Наука», 1965. – С. 116.

⁴Там же.

⁵Дмитровский, Н. Двадцатипятилетние Туркестанской публичной библиотеки // Туркестанские ведомости. – 1895. – № 33. – 18 мая.

⁶Перші цифри, що стоять перед назвами, означають № картонок за порядком, а цифра в дужках – число фотографічних знімків чи розфарбованих малюнків на картонах.

і боїв, 69 картонів із 190 фотографічними знімками, розміщено такі матеріали:

156 (1). План облоги і штурму Ак-Мечеті з 5 по 28 липня 1853 року. Масшт. в англ. дюйм. 100 саж.

157 (1). План бою під Узун-агачем 19–21 жовтня 1860 року. Масшт. в англ. дюйм. 500 саж.

158 (1). Облога і штурм Чимкента з 19 по 25 вересня 1864 року. Масшт. в англ. дюйм. 200 саж.

159 (1). Блокада і штурм Ташкента з 9 травня по 15 червня 1865 року. Масшт. в англ. дюйм. 500 саж.

160 (1). Облога і штурм Ходжента з 17 по 24 травня 1866 року. Масшт. у англ. дюйм. 200 саж.

161 (1). Облога і штурм Ура-тюбе з 27 вересня по 2 жовтня 1866 року. Масшт. в англ. дюйм. 200 саж.

162 (1). Облога і штурм Джизака з 12 по 18 жовтня 1866 року. Масшт. в англ. дюйм. 200 саж.

163 (1). Штурм Самаркандських висот 1 травня 1866 року. Масшт. в англ. дюйм. 500 саж.

164 (1). План бою на Зерабулакських висотах 2 червня 1868 року. Масшт. в англ. дюйм. 500 саж.

165 (1). Захист Самаркандської цитаделі з 1 по 8 червня 1868 року. Масшт. в англ. дюйм. 250 саж.

166 (1). Штурм фортеці Кітаб 13 і 14 серпня 1870 року. Масшт. в англ. дюйм. 200 саж.

167 (1). Події під Чин-чи-го-зі і штурм цього міста 18 червня 1871 року. Масшт. в англ. дюйм. 250 саж.

168 (1). Події під Суйдуном 19 червня 1871 року. Масшт. в англ. дюйм. 250 саж.

169 (1). Фотографічний портрет генерал-ад'ютанта графа В. А. Перовського.

170–171 (4). Фотографічні портрети кавалерів ордена св. Георгія 3-го ступеня: генерал-ад'ютантів Н. А. Крижановського і К. П. фон Кауфмана, генерал-лейтенанта Г. А. Колпаковського і генерал-майора А. К. Абрамова.

172–177 (18). Фотографічні портрети георгіївських кавалерів і нагороджених золотою зброєю.

178 (3). Фотографічні портрети нагороджених золотою зброєю.

179–200 (121). Фотографічні портрети георгіївських кавалерів, що мають відзнаки військового ордену (офіцерів, чиновників, нижніх чинів і тубільців).

201–207 (3). Види православних церков у Форті № 2, Аулієаті, Джулеку, Перовську (із пам'ятником над убитими під час облоги Ак-Мечеті), Ташкенті, Ходженті, Ура-тюбе, Чіназі, Ключовому, Самарканді та Катта-кургані.

208–224 (30). Види фортець, цитаделей, різних військових будівель у Казалінську, Джулеку, Перовську, Чимкенті, Ташкенті, Аулієаті, Ходженті, Ура-тюбе, Джизаку, Зааміне, Нау, Пішпеку, Токмаку, Форті № 2, Ікані, Самарканді (місце проломів, через котрі самаркандці вривалися до ци-

таделі 2–8 червня 1868 року), Яні-кургані, Катта-кургані.

У третьому томі (присвяченому етнографії середньоазіатських народностей), що містить 176 картонів із 478 фотографіями, розміщені такі знімки:

225–228 (12). Таджики (чоловіки і жінки).

229 (3). Сарті (чоловіки).

230 (3). Ягнаубці (чоловіки).

231 (3). Хівинці (чоловіки).

232–236 (15). Узбеки (чоловіки і жінки).

237–242 (18). Киргизи, кара-киргизи і чолак-козаци (чоловіки і жінки).

243 (3). Каратегінці (чоловіки).

244 (3). Індуси (чоловіки).

245 (3). Араби (чоловіки).

246–250 (15). Євреї (чоловіки і жінки).

251 (8). Афганці (чоловіки).

252 (3). Іранці (чоловіки).

253–256 (12). Цигани (чоловіки і жінки).

257–260 (18). Вуличні і базарні типи середньоазіатців.

261–267 (21). Житла й одяг осілого і кочового населення.

268–289 (89). Обряди і звичаї осілого та кочового населення (релігійні, юридичні, весільні, похоронні та ін.).

290–305 (62). Громадські розваги осілого і кочового населення.

306–308 (6). Види різних місцевостей Туркестанського краю.

309–310 (7). Місто Аулієата і його базарні типи.

311–315 (9). Місто Джизак і його базарні типи.

316–317 (3). Місто Казалінськ.

318 (2). Місто Перовськ.

319–330 (22). Місто Ташкент і його вуличні типи.

331–332 (3). Місто Туркестан.

333–335 (8). Місто Ура-тюбе і його вуличні типи. Бісмандинська ущелина.

336 (2). Форт № 2 (Кармакчі).

337–340 (8). Місто Ходжент і його базарні типи.

341–342 (6). Місто Чимкент і його вуличні типи.

343–352 (13). Селища Заамін, Карабулак, Манкент, Нау, Пскент і Сайрам.

353–355 (4). Переправи через рр. Сир-Дар'ю, Арьсь.

356–359 (8). Види різних місцевостей Сирдар'їнської області.

360–379 (60). Місто Самарканд та його базарні і вуличні типи.

380–381 (2). Місто Катта-курган.

382–385 (5). Місто Пянджикент.

386–388 (3). Місто Ургут.

389–392 (5). Селища Зерабулак (і Зерабулацькі висоти), Суджина і Кара-тюбе.

393 (1). Перекочівля циган.

394–399 (12). Палаці і медресе Кокандського ханства.

400 (3). Портрети осіб, наближених до кокандського хана.

У четвертому томі (частина промислова), що складається з 47 картонів із 222 фотографіями, розміщено такі знімки:

401–404 (22). Бавовняне виробництво.

405 (5). Ситценабивне виробництво.

406–409 (19). Шовкове виробництво.

410 (4). Вовняне виробництво.

411 (5). Ковальське виробництво.

412 (6). Посуд.

413–414 (12). Ремісничі інструменти.

415 (6). Чавунно-ливарне виробництво.

416–417 (12). Торгівля мідними, залізними і чавунними виробами.

418–419 (4). Татаринівська кам'яновугільна копальня у Чимкентському повіті.

420 (2). Лісовий ринок у Самарканді і сплав лісу по Зеравшану.

421 (6). Столярне виробництво.

422–423 (12). Гарбове виробництво.

424–426 (12). Шкіряне виробництво.

427 (6). Шевське виробництво.

428 (6). В'ючні сідла.

429 (5). Шорна майстерність.

430–431 (3). Засоби зрошення ріллі.

432 (5). Землеробство.

433 (5). Молотьба.

434 (1). Млини і круподерні.

435 (5). Пекарне виробництво.

436 (7). Очеретяне виробництво.

437–441 (24) Дріб'язкова торгівля.

442 (4). Маслоробне виробництво.

443 (5). Свічкове і миловарне виробництво.

444–445 (10). Гончарне виробництво.

446–447 (6). Промисли в киргизів.

У результаті маємо 447 картонів із 1262 кресленнями, фотографічними знімками, розфарбованими малюнками і портретами.

Опис альбому наведено за М. В. Дмитровським⁷.

Різні припущення існували й щодо кількості примірників альбому. Наприклад, у «Історичному Віснику» за 1899 р. № 4, у статті «Російський стяг у Середній Азії» говориться про шість його примірників, «які покійним Костянтином Петровичем [Кауфманом] були піднесені: Імператору Олександру II, Спадкоємцю Цесаревичу Олександру Олександровичу, Великому

Князю Володимирі Олександровичу, Імператорській Академії Наук, Імператорській Публічній Бібліотеці та Імператорському Російському Географічному Товариству»⁸. М. В. Дмитровський переконаний у тому, що альбом був виготовлений не в шести примірниках, «а в дещо більшій кількості примірників, і що він може зберігатися крім поймаєних автором (мається на увазі автор статті «Російський стяг у Середній Азії») закладах, ще й в деяких інших». У М. В. Дмитровського також були відомості, взяті із «Записок про К. П. Кауфмана» (рукопис одного туркестанця-кауфманця): «За розпорядженням Костянтина Петровича, на даровані ним кошти, у 1870 і наступних роках був складений Туркестанський фотографічний Альбом, з метою представити, за можливістю наочно, прояви громадського життя цієї країни у історичному, етнографічному, промисловому сенсах тощо. Цю працю, що включає понад 1200 знімків і видана у досить обмеженій кількості примірників, Костянтин Петрович подарував, між іншим, Імператорській Публічній Бібліотеці, Імператорській Академії Мистецтв, Імператорському С.-Петербурзькому Університету і Московському Політехнічному музею». Як бачимо, коло організації розширилося. Тут також М. В. Дмитровський із великим жалем подає відомості про те, що через деякий час після поховання К. П. Кауфмана на Ташкентському базарі провели розпродаж його майна, серед якого була «велика кількість фотографічних знімків із різних місцевостей Середньої Азії, які відвідували до 1881 року російські мандрівники, фотографи, і один із томів Туркестанського альбому, що містив «Самаркандські старожитності». З вищесказаного можна зробити висновок, що альбом був виданий не в шести, а в більшій кількості примірників⁹.

На завершення хотілося б ще раз підкреслити велике наукове і пізнавальне значення «Туркестанського альбому», справедливо оцінене сучасниками як одна з найважливіших подій науково-культурного життя краю. Так, видатний дослідник минулого В. В. Стасов вважав його «явищем цілком цілісним» і відзначав, що альбом «повинен бути визнаним виданням істинно монументальним». Відомі також позитивні відгуки про унікальне видання П. І. Лерха та інших учених¹⁰.

У наш час колекція фотографій і малюнків альбому переведена в цифрову форму й у вигляді електронної бази, нарівні з матеріалами «Туркестанського збірника», становить цифровий архів рідкісного фонду Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої.

⁷ Дмитровський, Н. «Туркестанський альбом» К. П. Кауфмана // Туркестанские ведомости. – 1899. – № 36; Маев, Н. А. Л. Кун (Очерк) // Туркестанские ведомости. – 1888. – № 46.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Лушин, Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. – С. 116.